

O'LCHOV BIRLIKLARINING KOGNITIV KATEGORIYALASHUVI: INGLIZ VA O'ZBEK TILLARIDA OBYEKTIV BORLIQDAN DISKURSIV VOQELANISHGACHA

Djabbarov Sherzod Xalikulovich
sjabborov1980@gmail.com
Jizzax davlat pedagogika universiteti

Annotatsiya: Mazkur maqolada ingliz va o'zbek tillaridagi o'lchov birliklari integrativ kognitiv-diskursiv yondashuv asosida tadqiq etiladi. O'lchov birligi neytral metrologik belgi sifatida emas, balki insonning miqdoriy farqlarni idrok etishi, obyekt va hodisalarni qiyoslashi, kategoriyalarni shakllantirishi, umumiy standartlarni belgilashi, takrorlanuvchi tajribani konseptuallashtirishi, uni verballashtirishi va diskursda faollashtirishi bilan bog'liq uzoq kognitiv hamda madaniy jarayonning lisoniy natijasi sifatida talqin qilinadi. Tadqiqot prototiplar nazariyasi, kognitiv grammatika, freym semantikasi hamda til va bilimning kognitiv talqinlariga tayanadi. Qiyosiy nuqtayi nazardan o'lchashning universal insoniy qobiliyati ushbu qobiliyatni obyektivlashtiruvchi tarixan o'zgaruvchan lisoniy shakllardan farqlanadi. Ingliz tilidagi inch, foot, yard, mile, meter birliklari o'zbek tilidagi qarich, qadam, gaz, tanob, metr va kilogramm birliklari bilan qiyosan tahlil qilinadi; ularning to'g'ri va ko'chma ma'nodagi qo'llanishi o'lchov leksikasi bevosita miqdoriy ifoda doirasidan chiqishi mumkinligini ko'rsatadi. Metodologik jihatdan konseptual tahlil, qiyosiy-semantik talqin va sifatga asoslangan diskursiv tahlil uyg'unlashtiriladi. Tadqiqotning asosiy natijasi sifatida mualliflik ishchi modeli taklif etiladi: Obyektiv borliq → Perseptiv idrok → Kognitiv qiyoslash → Kategoriyalash → Standartlashtirish → Konseptuallashtirish → Verballashtirish → Diskursiv voqelanish. Mazkur model universal kognitiv amallarni madaniy jihatdan xos standartlashtirish va diskurs jarayonlari bilan bog'lab, o'lchov ma'nosining alohida bosqichlarini izohlovchi nazariy yondashuvlarni yaxlit tizimga birlashtiradi.

Kalit so'zlar: o'lchov birliklari, kognitiv kategoriyalash, konseptuallashtirish, prototiplar nazariyasi, kognitiv grammatika, freym semantikasi, verballashtirish, diskurs, ingliz tili, o'zbek tili

COGNITIVE CATEGORIZATION OF UNITS OF MEASUREMENT: FROM OBJECTIVE REALITY TO DISCURSIVE REALIZATION IN ENGLISH AND UZBEK

Djabbarov Sherzod Xalikulovich
sjabborov1980@gmail.com

Abstract: This article examines units of measurement in English and Uzbek based on an integrative cognitive-discursive approach. A unit of measurement is interpreted not merely as a neutral metrological sign, but as the linguistic outcome of a long cognitive and cultural process involving human perception of quantitative differences, the comparison of objects and phenomena, the formation of categories, the establishment of common standards, and the conceptualization, verbalization, and discursive activation of recurring experiences. The study draws upon prototype theory, cognitive grammar, frame semantics, and cognitive interpretations of the relationship between language and knowledge. From a comparative perspective, the universal human ability to measure is distinguished from the historically variable linguistic forms that objectify this ability. Units such as the inch, foot, yard, mile, and meter in English are analyzed in comparison with the *qarich*, *qadam*, *gaz*, *tanob*, meter, and kilogram in Uzbek. Their usage in both literal and figurative senses demonstrates that measurement-related vocabulary can extend beyond the immediate realm of quantitative expression. Methodologically, the study integrates conceptual analysis, comparative-semantic interpretation, and qualitative discourse analysis. The author proposes a working model as the study's primary result: Objective reality → Perceptual perception → Cognitive comparison → Categorization → Standardization → Conceptualization → Verbalization → Discursive realization. By linking universal cognitive operations with culturally specific standardization and discourse processes, this model synthesizes theoretical approaches explaining the distinct stages of measurement-related meaning into a unified system.

Keywords: units of measurement, cognitive categorization, conceptualization, prototype theory, cognitive grammar, frame semantics, verbalization, discourse, English language, Uzbek language

Kirish

O'lchov hodisasining lisoniy tadqiqi obyektiv miqdor bilan madaniy jihatdan tashkil topgan ma'no o'rtasidagi murakkab tutashuv nuqtasida turadi. *Meter*, *mile*, *qarich* yoki *tanob* bir qarashda miqdoriy munosabatning oddiy nomidek ko'rinadi. Biroq birlik til tizimiga kirishi bilan u belgilar tizimining tarkibiy qismiga aylanadi va kategoriyalash, tarixiy xotira, madaniy konvensiya, metaforik kengayish, pragmatik baholash hamda diskursga xos talqin jarayonlari ta'siriga tushadi. Kognitiv tilshunoslik aynan shu murakkablikni izohlash imkonini beradi, chunki mazkur paradigma ma'noni lisoniy shaklga tayyor holda birlashtirilgan avtonom mazmun sifatida emas, balki inson tajribasiga tayangan konseptuallashtirish natijasi deb tushunadi (Langacker, 1987; Evans & Green, 2006). Shu ma'noda o'lchov birliklari nazariy jihatdan muhim: ular

obyektivdek tuyulgan miqdoriy parametrning inson uchun mazmunli bilim shakliga qanday qayta tashkil etilishini ko'rsatadi. Bu nazariy yo'nalishning umumiy metodologik tamoyillari kognitiv tilshunoslikka oid boshqa fundamental tadqiqotlarda ham izchil yoritilgan (Croft & Cruse, 2004; Ungerer & Schmid, 2006).

Mazkur jarayonning ayrim tomonlari qator nufuzli nazariyalarda yoritilgan. Rosch kategoriyalarning sof mantiqiy tasnif asosida emas, tajriba negizida shakllanishiga urg'u beradi (Rosch, 1978). Lakoff prototiplar nazariyasi kategoriyalar qat'iy chegaralangan to'plamlar emas, balki ko'proq va kamroq reprezentativ a'zolar atrofida tuzilishini izohlaydi (Lakoff, 1987). Langackerning kognitiv grammatikasi lisoniy birlikni shakl va konseptual mazmunning ramziy birligi sifatida talqin qilib, bir xil miqdoriy munosabatning turli usulda konseptual konstruksiya qilinishini tushuntiradi (Langacker, 1987). Fillmorening freym semantikasi leksik ma'no alohida lug'aviy belgilarni emas, ensiklopedik bilim va madaniy jihatdan tanish vaziyatlarni faollashtirishini ko'rsatadi (Fillmore, 1982). Kubryakovaning til va bilim haqidagi qarashlari esa lisoniy birliklar bilish jarayonida hosil bo'lgan konseptual tuzilmalarni obyektivlashtiradi degan fikrni mustahkamlaydi (Kubryakova, 2004). Kategoriyalarning prototipik va darajali tuzilishi Taylor (2003) tomonidan ham kognitiv kategoriyalashning muhim tamoyili sifatida tizimlashtirilgan.

Muammo shundaki, mazkur yondashuvlar ko'pincha bir-biridan alohida qo'llanadi. Prototiplar nazariyasi kategoriya ichki tuzilishini puxta izohlaydi, biroq konseptning lisoniy obyektivlashuvini o'z-o'zicha to'liq tushuntirmaydi. Kognitiv grammatika ramziy ma'no tabiatini ochadi, ammo jamoaviy standartlarning tarixiy shakllanishiga kamroq e'tibor qaratadi. Freym semantikasi fon bilimlari va kontekstual faollashuvni yoritadi, lekin perseptiv farqlashdan konvensiyalashgan o'lchov terminigacha bo'lgan yaxlit rivojlanish ketma-ketligini bermaydi. Natijada idrok va kategoriyalash nazariyalari, ramziy lisoniy ma'no nazariyalari hamda diskursiv qo'llanish yondashuvlari o'rtasida metodologik uzilish yuzaga keladi. Mazkur maqola ana shu bo'shliqni o'lchov birliklarini ko'p bosqichli kognitiv-diskursiv tuzilma sifatida talqin qiluvchi integrativ model vositasida bartaraf etishni ko'zlaydi. Leksik semantika tarixidagi asosiy nazariy yo'nalishlarning qiyosiy tahlili ham ma'no tabiatini birgina model doirasida izohlashning cheklanganligini ko'rsatadi (Geeraerts, 2010).

Maqolaning maqsadi o'lchov birligining qanday shakllanishi va tilda qanday faoliyat ko'rsatishini izohlovchi konseptual modelni ishlab chiqish hamda uning tushuntirish salohiyatini ingliz-o'zbek qiyosi asosida asoslashdan iborat. Shu maqsadda to'rtta vazifa belgilandi: birinchidan, o'lchashni universal kognitiv amal, o'lchov birligini esa madaniy jihatdan standartlashtirilgan lisoniy reprezentatsiya sifatida farqlash; ikkinchidan, prototiplar nazariyasi, kognitiv grammatika, freym semantikasi va bilim reprezentatsiyasining kognitiv yondashuvlarini bir tahliliy maydonda uyg'unlashtirish; uchinchidan, obyektiv miqdoriy munosabatni leksik va

diskursiv voqelanish bilan bog'laydigan bosqichlarni aniqlash; to'rtinchidan, ingliz va o'zbek tili misollarida universal kognitiv mexanizmlar bilan milliy-madaniy konseptuallashtirish xususiyatlarining o'zaro nisbatini ko'rsatish. Tadqiqot nazariy va sifatga asoslangan xususiyatga ega bo'lib, uning yangiligi yangi metrologik tasnif yaratishda emas, balki o'lchov leksikasini kognitiv, madaniy va lisoniy jarayonlarning tizimli yakuniy mahsuli sifatida qayta talqin qilishda namoyon bo'ladi.

Asosiy qism

1. Tadqiqot dizayni va metodologik asos

Tadqiqot konseptual-semantik tahlilga asoslangan sifatga yo'naltirilgan qiyosiy dizayn asosida olib borildi. Material statistik chastotalar olinadigan miqdoriy korpus sifatida emas, balki turli nazariy yondashuvlarning o'lchov ma'nosini qanchalik izohlay olishini sinovdan o'tkazuvchi diagnostik misollar majmui sifatida ko'rildi. Bunday metodologik tanlov tadqiqot savolining mohiyatidan kelib chiqadi: asosiy masala birlikning qay darajada ko'p uchrashida emas, balki obyektiv ravishda o'lchanadigan munosabatning qanday qilib kognitiv jihatdan tashkil etilishi va lisoniy ifodaga aylanishidir. Shu sabab tahlil nazariy konstruktlerden izohli qiyosga, bevosita o'lchov ma'nolaridan esa kengaygan diskursiv ma'nolarga qarab olib borildi.

Tahliliy material tarkibiga xalqaro standartlashtirilgan birliklar bilan bir qatorda tarixiy-madaniy qatlamga mansub an'anaviy birliklar ham kiritildi. Ingliz tilida *meter* birligi *yard*, *foot*, *inch* va *mile* bilan, o'zbek tilida esa *metr* va *kilogramm* birliklari *qarich*, *qadam*, *gaz* va *tanob* bilan qiyoslandi. Mazkur birliklar kategoriya tarkibidagi ikki muhim qirra - zamonaviy standart o'lchov va madaniy belgilangan an'anaviy o'lchovni namoyon etgani uchun tanlandi. Shuningdek, o'lchov komponenti to'g'ridan-to'g'ri sonli aniqlikni ifodalashdan chiqib ketadigan inglizcha *to go the extra mile* hamda o'zbekcha *bir qarich yer* ifodalari tahlil qilindi. Bunday misollar metrologik mazmundan konseptual va diskursiv ma'noga o'tish mexanizmini yaqqol ko'rsatadi.

Nazariy asos besh o'zaro to'ldiruvchi pozitsiyadan tashkil topadi. Rosch (1978) kategoriyalashning tajribaviy zaminini belgilaydi; Lakoff (1987) kategoriya tuzilishini prototipik tamoyil orqali izohlaydi; Langacker (1987) lisoniy birlikni shakl va konseptual mazmun juftligidan iborat ramziy tuzilma sifatida tavsiflaydi; Fillmore (1982) ma'noni ensiklopedik bilim freymlari bilan bog'laydi; Kubryakova (2004) esa tilni konseptual bilimni obyektivlashtirish vositasi sifatida ko'radi. Evans va Green (2006) kognitiv-lingvistik paradigmaning umumlashtiruvchi nazariy manbasi sifatida foydalanildi. Ushbu nazariyalarni bir-biriga singdirib yuborish emas, ularning farqli tushuntirish kuchini saqlagan holda o'lchov birligi shakllanishining kengroq ketma-ketligida tegishli o'ringa joylashtirish maqsad qilindi.

1-jadval.

O'lchov birliklarini tahlil qilishda nazariy yondashuvlarning imkoniyatlari va tahlil doirasi

Nazariy yondashuv	Asosiy tahlil obyekti	O'lchov birliklarini tahlil qilishdagi afzalligi	Yondashuvning alohida qo'llanishdagi tahlil chegarasi
Rosch: kategoriyalash nazariyasi	Tajriba asosida kategoriyalarning shakllanishi va ularning prototipik tuzilishi	Takroriy qiyoslash va tajriba natijasida miqdoriy tasavvurlarning qanday qilib nisbatan barqaror kategoriyalarga aylanishini tushuntirish imkonini beradi.	Leksik ifodalanish hamda o'lchov birliklarining turli diskurslarda qanday funksional mazmun kasb etishini bevosita izohlashga qaratilmagan.
Lakoff: prototiplar nazariyasi	Kategoriyaning markaziy va periferik tuzilishi, prototip hamda darajaviy a'zolik	O'lchov birliklarining kognitiv tipikligi, markaz-periferiya munosabatlari va ularning turli darajadagi saliensiyasini tushuntirishga xizmat qiladi.	Standartlashuv jarayoni hamda konseptual mazmunning muayyan lisoniy shaklda ifodalanish bosqichlarini izchil tavsiflash nazariyaning asosiy vazifasiga kirmaydi.
Langacker: kognitiv grammatika	Lisoniy shakl va konseptual mazmunning ramziy birligi, ma'noni kognitiv konstruksiyalash	O'lchov birligining denotativ qiymat bilan cheklanmasdan, muayyan konseptual mazmun va talqin usulini ham ifodalashini asoslash imkonini beradi.	Tarixiy-madaniy me'yorlashuv va institutsional standartlashuv omillari ushbu nazariyaning markaziy tahlil obyekti tashkil etmaydi.

Fillmore: freym semantikasi	Leksik birlik faollashtiradigan ensiklopedik bilimlar, tipik vaziyat va rollar tizimi	O'lchov birliklari bilan bog'liq fon bilimlari, madaniy ssenariylar, tipik kommunikativ vaziyatlar va ko'chma ma'nolarni izohlashda samarali.	Perseptiv tajribadan kategoriyalash va standartlashuvga bo'lgan shakllanish bosqichlarini ketma-ket kognitiv jarayon sifatida tavsiflamaydi.
Kubryakova: til va bilim konsepsiyasi	Konseptual bilimning til orqali shakllanishi, saqlanishi va ifodalanishi	Kognitiv faoliyat, konseptual tuzilma va ularning lisoniy ifodasi o'rtasidagi uzviy bog'liqlikni ochib berishga yordam beradi.	O'lchov birliklari ma'nosining diskurs sharoitida dinamik o'zgarishi va funksional profillanishini izohlash uchun pragmatik hamda diskursiv yondashuvlar bilan to'ldirish talab etiladi.

Izoh. Jadvaldagi "tahlil chegarasi" nazariyaning kamchiligi sifatida emas, balki uning asosiy tushuntirish doirasidan tashqarida qoladigan masalalarni ko'rsatish maqsadida berildi. Shu bois mazkur yondashuvlar o'lchov birliklarini kompleks tahlil qilishda o'zaro to'ldiruvchi nazariy asoslar sifatida qaraladi.

2. O'lchash kognitiv amal sifatida: idrokdan qiyoslashgacha

Taklif qilinayotgan fikr nomlangan birlik paydo bo'lishidan oldingi bosqichdan boshlanadi. Bu metodologik jihatdan muhim: agar tahlil *meter*, *mile*, *qarich* yoki *tanobni* tayyor leksik birlik sifatida qabul qilishdan boshlanganida, ularning yuzaga kelishini zarur qilgan kognitiv shartlar e'tibordan chetda qoladi. Inson avvalo xususiyatlari uzluksiz o'zgarib turadigan borliqni idrok qiladi: narsalar *uzunlik*, *og'irlik*, *hajm*, *davomiylik* va *masofa* jihatidan farqlanadi. Idrok bu tafovutlarni qayd etadi, biroq idrokning o'zi hali o'lchash emas. O'lchash takrorlanuvchi perseptiv tajriba qiyoslash orqali tartibga solinganda yuzaga keladi. Demak, dastlabki amal munosabatli xususiyatga ega: bir obyekt boshqasidan uzunroq, bir yo'l uzoqroq, bir yuk og'irroq, bir hodisa oldinroq sodir bo'ladi yoki bir vaqt oralig'i ko'proq davom etadi. Fazoviy va boshqa konseptual sohalarning tilda tuzilishi haqidagi kognitiv-semantik qarashlar bu jarayonni yanada kengroq konseptual tizim doirasida tushuntirishga imkon beradi (Talmy, 2000).

Qiyoslashning bunday ustuvorligi o'lchashni tor matematik amaldan tartiblangan munosabatlarni belgilovchi umumiy kognitiv mexanizm darajasiga olib chiqadi. Formal son tizimlari ushbu mexanizmni aniqlashtiradi, ammo uni noldan yaratmaydi. Jamiyat bir masofani bir metr deb kelishib olishidan oldin masofani farqlash va fazoviy ko'lamlarni qiyoslash qobiliyatiga ega bo'lishi kerak. Xuddi shuningdek, dala tanob bilan o'lchanishi uchun u avvalo qabul qilingan mezon bilan solishtirilishi mumkin bo'lgan fazoviy yoki agrar obyekt sifatida kognitiv jihatdan ajratilishi lozim. Shunday ekan, standart birlik avvalroq mavjud bo'lgan kognitiv muammoning keyingi bosqichdagi madaniy yechimidir.

Mazkur farqlash o'lchash va o'lchov birligini aynanlashtirishdan kelib chiqadigan konseptual chalkashlikni ham bartaraf etadi. O'lchash - miqdoriy munosabat o'rnatiladigan intellektual amal; o'lchov birligi esa ushbu amal natijasini ifodalash uchun jamiyat tomonidan barqarorlashtirilgan vositadir. Birinchi hodisa turli jamoalardagi insonlar miqdoriy xususiyatlarni qiyoslashi nuqtayi nazaridan universal; ikkinchisi esa madaniy jihatdan o'zgaruvchan, chunki turli jamiyatlar turlicha standartlarni tanlab, ularni til orqali turlicha kodlaydi. Ingliz va o'zbek o'lchov tizimlarini qiyoslashda mazkur farq ayniqsa aniq ko'rinadi.

3. Kategoriyalash, prototiplar va o'lchov leksikasining ichki tuzilishi

Takroriy miqdoriy munosabatlar inson tafakkurida barqarorlashib, muayyan kategoriyalar shaklida tizimlashadi. Mazkur jarayonning mohiyatini tushuntirishda prototiplar nazariyasi muhim nazariy asos bo'lib xizmat qiladi. Lakoff (1987)ning prototiplar nazariyasiga ko'ra, kategoriyalar qat'iy va bir xil belgilar asosida shakllanadigan yopiq tuzilma emas. Ularning ichki tuzilishi odatda eng tipik, ya'ni kategoriya yadrosini tashkil etuvchi birliklar hamda ularga nisbatan kamroq xos xususiyatlarga ega periferik birliklardan tashkil topadi. Ushbu nazariy yondashuv o'lchov birliklari tizimiga tatbiq etilganda, ularning barchasi til sohiblari ongida bir xil darajada muhim va faol emasligi ayon bo'ladi. Zamonaviy o'lchov amaliyotida muntazam qo'llanadigan birliklar kategoriya markaziga yaqin tursa, tarixiy, hududiy yoki muayyan madaniy tajriba bilan bog'liq birliklar nisbatan periferik mavqeni egallaydi. Shu bois o'lchov leksikasining ichki tuzilishi faqat metrologik mezonlar bilan emas, balki qo'llanish faolligi, tarixiy qatlam va madaniy ahamiyat bilan ham belgilanadi.

O'zbek tilida ham mazkur hodisaning o'xshash, ammo milliy-madaniy xususiyatlar bilan belgilanadigan o'ziga xos ko'rinishi kuzatiladi. Metr va kilogramm kabi xalqaro shakllar zamonaviy standartlashtirilgan o'lchov tizimida muhim o'rin tutadi; *qarich*, *qadam*, *gaz* va *tanob* esa tarixiy bilim, madaniy xotira, frazeologiya va diskursning muhim unsurlari sifatida yashashda davom etadi. Ularning hozirgi maqomini shunchaki eskirgan birliklar deb belgilash yetarli emas. An'anaviy birlik zamonaviy metrologik amaliyotda periferik bo'lishi mumkin, biroq madaniy talqinda

markaziy mavqega ega bo'lib qoladi. Demak, prototipiklik birlikning qo'llanish sohasiga qarab o'zgaradi: rasmiy-texnik nutqda kam faol qo'llanadigan ayrim o'lchov birliklari tarixiy, badiiy, folklor yoki baholovchi diskursda muhim semantik va madaniy ahamiyat kasb etishi mumkin.

4. Standartlashtirish universal kognitsiyaning madaniy vositachisi sifatida

Qiyoslash va kategoriyalash umumkognitiv xarakterga ega bo'lsa, standartlashtirish bosqichida jamoaning tarixiy tajribasi hal qiluvchi omilga aylanadi. O'lchash natijasi takror hosil qilinishi, boshqalarga yetkazilishi va ijtimoiy amaliyotda qo'llanishi uchun jamiyat muayyan tayanch mezonni barqarorlashtirishi kerak. Standartlashtirish moslashuvchan qiyoslash amaliyotini konvensional tizimga aylantiradi. Shu bois u na sof kognitiv, na faqat lisoniy hodisadir; aksincha, tayanch qiymatlarni tanlash, mustahkamlash va institutsionallashtirish orqali kognitsiya bilan til o'rtasida vositachilik qiluvchi ijtimoiy-madaniy mexanizmdir.

Aynan standartlashuv jarayoni turli tillarda o'lchov birliklarining nega bir xil shaklda rivojlanmaganini izohlash imkonini beradi. Masofani o'lchash ehtiyoji barcha jamiyatlar uchun umumiy bo'lsa-da, uni ifodalash vositalari tarixiy va madaniy sharoitlarga ko'ra farqlanadi. Ingliz tilida *inch*, *foot*, *yard*, *mile* kabi birliklar uzoq tarixiy taraqqiyot davomida shakllanib, muayyan o'lchov tizimining tarkibiy qismiga aylangan. O'zbek tilida esa *qarich*, *qadam*, *gaz*, *tanob* singari an'anaviy birliklar kundalik turmush, savdo, dehqonchilik va yer o'lchash amaliyotlari bilan bog'liq holda qo'llangan. Keyinchalik xalqaro metrik tizimning keng tarqalishi natijasida *meter/metr*, *kilogram/kilogramm* kabi birliklar asosiy standart o'lchov vositalari sifatida mustahkamlandi. Shu tariqa, zamonaviy o'lchov leksikasida xalqaro standart birliklar bilan bir qatorda tarixiy va milliy-madaniy xususiyatga ega birliklar ham saqlanib qolgan.

5. Konseptuallashtirish va verballashtirish: o'lchov birligining ramziy maqomi

Langackerning kognitiv grammatika nazariyasi o'lchov birliklarining lisoniy ma'nosi qanday shakllanishini tushuntirishda muhim nazariy asoslardan biri hisoblanadi. Ushbu yondashuvga ko'ra, lisoniy birlik shakl va konseptual mazmunning o'zaro birligidan tashkil topgan ramziy tuzilma sifatida qaraladi (Langacker, 1987). Bunda ma'no insonning bilish faoliyatidan ajralgan holda mavjud bo'lmaydi, balki uning tajribani qanday idrok etishi va konseptuallashtirishi bilan bog'liq ravishda shakllanadi. Shu sababli o'lchov birliklarini faqat muayyan miqdoriy qiymatning lisoniy nomi sifatida talqin qilish yetarli emas. Ularning semantik mazmuni muayyan miqdor yoki o'lchamning til sohiblari ongida qanday anglanishi, shuningdek, nutq jarayonida uning qaysi xususiyati alohida ahamiyat kasb etishiga ham bog'liq. Fikrimizcha, Langackerning ushbu qarashi o'lchov birliklarini metrologik qiymat va lisoniy ma'no o'rtasidagi oddiy muvofiqlik sifatida emas, balki inson tajribasi,

konseptuallashtirish va nutqiy talqin o'zaro tutashadigan semantik hodisa sifatida o'rganish imkonini beradi.

Buni ingliz tilidagi *mile* leksemasi misolida ko'rish mumkin. *The village is five miles away* gapida birlik nisbatan to'g'ri fazoviy talqinda qatnashib, masofani aniq ko'rsatish orqali bir obyektning boshqasiga nisbatan joylashuvini belgilaydi. *To go the extra mile* birikmasida *mile* so'zi o'zining bevosita masofa ifodalash vazifasidan chekinib, qo'shimcha sa'y-harakat qilish, belgilangan me'yordan ortiq harakat ko'rsatish ma'nosini anglatadi. Bu ma'no tasodifan yuzaga kelmagan: odatdagi masofadan ortiq yo'l bosish haqidagi tasavvur inson faoliyatidagi qo'shimcha kuch, fidoyilik va intilish tushunchalarini ifodalashga ko'chgan. Shu tariqa, *mile* birligi o'zining dastlabki o'lchov ma'nosini to'liq yo'qotmagan holda, ko'chma va baholovchi mazmun kasb etadi. Konseptual metafora nazariyasida bunday hodisa konkret jismoniy tajribaning mavhum tushunchalarni anglash uchun asos bo'lishi bilan izohlanadi (Lakoff & Johnson, 1980; Kövecses, 2010). Nazarimizda, mazkur misol o'lchov birliklarining semantik imkoniyati aniq miqdorni ifodalash bilan cheklanmasdan, inson faoliyati va bahosini ifodalovchi ko'chma ma'nolarni ham shakllantira olishini yaqqol ko'rsatadi

Shunga o'xshash holat o'zbek tilidagi *bir qarich yer* ifodasida ham kuzatiladi. *Qarich* an'anaviy o'lchov tizimining antropotsentrik xususiyatini namoyon etuvchi birliklardan biri bo'lib, unda inson tanasi miqdoriy baholashning dastlabki etaloni vazifasini bajaradi. Mazkur antropotsentrik xususiyat *qarich* birligining keyingi semantik taraqqiyotini ham belgilaydi: real o'lchov mezoni sifatida shakllangan birlik turli diskurslarda kichiklik, yaqinlik, hududiy cheklanganlik va qadriyat kabi qo'shimcha mazmunlarni ifodalash imkoniyatiga ega bo'lgan. An'anaviy o'lchov tizimlarining muhim xususiyatlaridan biri shundaki, ularda inson tanasi va uning tabiiy harakat imkoniyatlari miqdoriy baholashning dastlabki mezoni vazifasini bajargan. O'zbek tilidagi *qarich*, *qadam*, *quloch* kabi birliklar buning yaqqol dalilidir. *Qarich* qo'l barmoqlari oralig'iga, *quloch* ikki qo'lning yoyilgan holatiga, *qadam* esa inson yurish harakatiga asoslangan. Bunday birliklarda o'lchash jarayoni abstrakt matematik etalondan emas, balki insonning bevosita jismoniy tajribasidan kelib chiqadi. Shu ma'noda ular antropotsentrik xarakterga ega bo'lib, borliqdagi makon va masofani inson tanasi orqali idrok etish hamda baholashning lisoniy ifodasini namoyon etadi. Kognitiv tilshunoslikdagi embodied cognition tamoyiliga ko'ra, insonning ko'plab abstrakt tushunchalari dastlabki sensor-motor va tana tajribasi asosida shakllanadi (Johnson, 1987; Lakoff, 1987). O'lchov birliklari ham bundan mustasno emas: inson tanasi tarixan nafaqat o'lchash vositasi, balki miqdoriy munosabatlarni anglashning kognitiv tayanchi sifatida ham xizmat qilgan. Tadqiqotimizda *qarich*, *qadam*, *quloch* singari birliklarni shunchaki eski yoki noaniq o'lchov vositalari sifatida emas, balki makonni inson tanasi bilan bog'liq holda konseptuallashtirishning lisoniy natijasi

sifatida talqin qilish maqsadga muvofiq deb hisoblaymiz. Ularning semantik tuzilishida ikki qatlamni ajratish mumkin: birinchi qatlam real o'lchash amaliyotiga aloqador bo'lsa, ikkinchi qatlam inson markazli dunyoqarashning madaniy va kognitiv izlarini saqlaydi. Masalan, *bir qarich yer, bir qadam oldinda, bir quloq yoymoq* kabi birikmalarda dastlabki o'lchov ma'nosi to'liq yo'qolmaydi, aksincha, masofa, yaqinlik, ko'lam, harakat yoki darajani ifodalovchi ko'chma mazmunning shakllanishiga asos bo'ladi. Shu jihatdan antropotsentrik o'lchov modeli o'lchash tarixining boshlang'ich bosqichlarida inson tanasi qanday qilib tabiiy etalon vazifasini bajarganini, keyinchalik esa mazkur tajriba til tizimida semantik va madaniy birlik sifatida saqlanib qolganini tushuntirish imkonini beradi. Biroq badiiy yoki publitsistik matnlarda *bir qarich yer* birikmasi aniq o'lchovni ko'rsatishdan ko'ra, juda kichik yer maydoni yoki makonni ifodalashga xizmat qiladi. Bunda o'lchovga xos miqdoriy mazmun butunlay yo'qolmaydi, aksincha, kichiklik, cheklanganlik, qadrlilik makon yoki unga bo'lgan munosabatni kuchaytiruvchi semantik asos sifatida saqlanadi. Demak, o'lchov birliklari tilda faqat miqdorni nomlash vazifasi bilan chegaralanmaydi; ular muayyan kontekstda ko'chma ma'no, baholash va milliy-madaniy tasavvurlarni ifodalash vositasiga ham aylanishi mumkin. Nazarimizda, *bir qarich yer* kabi birliklar o'lchov leksikasining aniq miqdoriy ma'nodan badiiy va madaniy mazmun sari kengayish imkoniyatini yaqqol namoyon etadi.

6. Freym semantikasi va diskursiv voqelanish

Freym semantikasi leksik ma'noni faqat alohida so'z doirasida emas, balki u bilan bog'liq bilimlar tizimi va qo'llanish muhiti bilan birgalikda tahlil qilish imkonini beradi. Fillmore (1982) ta'kidlaganidek, muayyan leksik birlikning mazmunini to'liq anglash uchun u bilan bog'liq tipik vaziyatlar, ishtirokchilar, predmetlar, munosabatlar hamda madaniy tajribani ham hisobga olish zarur. Shu ma'noda, har bir so'z ma'lum bir freymni, ya'ni muayyan hodisa yoki vaziyat haqidagi tizimlashgan bilimlar majmuini yuzaga keltiradi. O'lchov birliklarini tahlil qilishda ushbu yondashuv ayniqsa muhimdir. Chunki bunday birliklarning mazmunini faqat ularning son yoki metrologik qiymati bilan cheklab bo'lmaydi. Ularni to'liq tushunish uchun mazkur birliklarning qaysi amaliyotlarda qo'llangani, qanday tarixiy sharoitda shakllangani va muayyan til jamoasida qanday madaniy mazmun kasb etganini ham inobatga olish lozim.

Diskursiv voqelanish taklif etilayotgan ketma-ketlikning yakuniy bosqichi sanaladi, chunki real kommunikativ vaziyatda aynan diskurs konseptual tarmoqning qaysi qismi dolzarb bo'lishini tanlaydi. Bir xil o'lchov birligi turli diskurslarda turlicha mazmun va vazifa kasb etishi mumkin. Masalan, ilmiy yoki texnik matnda uning aniq miqdoriy qiymati hamda standartga mosligi muhim bo'lsa, tarixiy-badiiy asarda birlikning davr ruhini va milliy-madaniy muhitni aks ettirish xususiyati ustunlik qilishi mumkin. Publitsistik yoki kundalik nutqda esa o'lchov birligining aniq son qiymati

ikkinchi darajaga tushib, uning baholovchi, darajalovchi yoki ramziy mazmuni kuchayadi. Demak, o'lchov birligining ma'nosi faqat uning metrologik qiymati bilan emas, balki qo'llanayotgan diskurs turi va kommunikativ maqsad bilan ham belgilanadi.

O'lchov birliklarining ko'chma ma'noda qo'llanishini ularning asl ma'nosidan butunlay uzoqlashish deb baholash to'g'ri emas. Kognitiv semantika nuqtai nazaridan bunday ma'no kengayishi bevosita inson tajribasi va mavjud konseptual bog'lanishlar asosida yuzaga keladi. Masalan, *to go the extra mile* ifodasida yo'l va masofa haqidagi konkret tasavvur qo'shimcha sa'y-harakat, qat'iyat va belgilangan me'yordan ortiq harakat qilish ma'nosini ifodalashga xizmat qiladi. O'zbek tilidagi *bir qarich yer* birikmasida esa inson tanasiga asoslangan kichik o'lchov juda oz miqdordagi makon yoki yer maydonini ifodalovchi mazmunga ega bo'ladi. Demak, o'lchov birligining dastlabki ma'nosi yo'qolmaydi, balki muayyan nutqiy vaziyat va kommunikativ maqsad ta'sirida yangi semantik vazifa kasb etadi. Nazarimizda, aynan shu jarayon o'lchov birliklarining aniq miqdoriy mazmundan baholovchi, obrazli va ramziy ma'nolarga kengayish imkoniyatini ko'rsatadi

7. Ingliz va o'zbek tillarining qiyosiy istiqboli: universal mexanizmlar va madaniy asimmetriya

Ingliz va o'zbek tillaridagi o'lchov birliklarini qiyoslash shuni ko'rsatadiki, ularning shakllanishida umumiy va milliy-madaniy xususiyatlar birgalikda namoyon bo'ladi. Umumiy jihatdan har ikki tilda uzunlik, massa, masofa, maydon va hajm kabi miqdoriy munosabatlarni ifodalashga xizmat qiluvchi birliklar mavjud bo'lib, ular farqlash, qiyoslash, kategoriyalash va muayyan o'lchov mezoniga tayanish kabi asosiy kognitiv jarayonlar bilan bog'liq. Shu bilan birga, mazkur birliklarning tarixiy shakllanishi, qo'llanish doirasi va madaniy mazmuni har bir tilda o'ziga xosdir. Ayrim o'lchov birliklari ma'lum davrlarda faol qo'llangan, boshqalari esa vaqt o'tishi bilan asosan tarixiy, badiiy yoki madaniy kontekstlarda saqlanib qolgan. Bundan tashqari, ularning ayrimlari ko'chma ma'no va milliy-madaniy tasavvurlarni ham ifodalash xususiyatiga ega. Fikrimizcha aynan shu umumiy kognitiv asos va milliy-madaniy farqlarning uyg'unligi ingliz va o'zbek o'lchov tizimlarini qiyosiy o'rganishning asosiy metodologik tamoyillaridan birini tashkil etadi

O'zbek tilidagi o'lchov birliklari tarkibida zamonaviy xalqaro birliklar bilan bir qatorda an'anaviy o'lchov nomlari ham saqlanib qolgan. Biroq ularning bugungi qo'llanish doirasi bir xil emas. *Metr* va *kilogramm* kabi birliklar zamonaviy rasmiy, ilmiy va kundalik o'lchash amaliyotida faol qo'llansa, *qarich*, *qadam*, *gaz*, *tanob* singari an'anaviy birliklar ko'proq tarixiy, badiiy va milliy-madaniy kontekstlarda uchraydi. Mazkur birliklarning ahamiyati faqat qadimgi o'lchov tizimini o'rganish bilan cheklanmaydi. Ular o'zbek xalqining makon, masofa va maydonni qanday baholagani, bunda inson tanasi, kundalik turmush va xo'jalik faoliyati qanday mezon

vazifasini bajarganini ham ko'rsatadi. Masalan, *tanob* tarixan yer maydonini o'lchashda qo'llangan birlik bo'lib, uning semantikasida dehqonchilik, yer munosabatlari va an'anaviy xo'jalik hayotiga oid tasavvurlar ham aks etadi. Shu jihat an'anaviy o'lchov birliklarini faqat tarixiy termin sifatida emas, balki xalqning ijtimoiy tajribasi va madaniy xotirasini saqlagan lisoniy birliklar sifatida ham o'rganish zarurligini ko'rsatadi.

Qiyosiy tahlil shuni ko'rsatadiki, ingliz va o'zbek tillaridagi o'lchov birliklarining ko'chma ma'no hosil qilish imkoniyatlari har doim ham o'zaro mos kelavermaydi. Har bir ingliz o'lchov birligining o'zbek tilida, yoki aksincha, har bir o'zbek birligining ingliz tilida tayyor ko'chma muqobili mavjud deb hisoblash to'g'ri emas. Chunki idiomatik va obrazli ma'nolar muayyan tilning tarixiy taraqqiyoti hamda madaniy tajribasi asosida shakllanadi. Masalan, *to go the extra mile* birikmasida yo'l va masofa haqidagi tasavvur qo'shimcha sa'y-harakat, qat'iyat va belgilangan me'yordan ortiq harakat qilish ma'nosini ifodalashga xizmat qiladi; mazkur ifodaning aynan shu shaklda mustahkamlanishi ingliz tiliga xosdir. O'zbek tilidagi *bir qarich yer* birikmasi esa an'anaviy o'lchov tasavvuriga tayanib, juda kichik yer maydoni bilan birga unga bo'lgan munosabat va qadriyatni ham ifodalashi mumkin. Shu sabab bunday birliklarni tarjima qilishda faqat so'zma-so'z yoki son jihatidan moslikni izlash yetarli emas; ularning muayyan kontekstdagi mazmuni, obrazli vazifasi va madaniy xususiyatini ham hisobga olish zarur. Bu jihat til birliklarining ma'nosi ularni shakllantirgan madaniy tajriba va konseptual tizim bilan uzviy bog'liq ekanini yana bir bor tasdiqlaydi (Wierzbicka, 1992).

2-jadval.

Ingliz va o'zbek o'lchov birliklarining kognitiv-diskursiv qiyosi

Sohasi / maqomi	Inglizcha misol	O'zbekcha misol	Kognitiv-madaniy xususiyati	Asosiy diskursiv vazifasi
Zamonaviy standart uzunlik o'lchovi	meter	metr	Xalqaro metrik tizimga mansub bo'lib, zamonaviy ilmiy va rasmiy o'lchash amaliyotida umumiy standart vazifasini bajaradi.	Ilmiy, ta'limiy, ma'muriy va texnik matnlarda aniq miqdorni ifodalash.
An'anaviy, inson tanasiga asoslangan uzunlik o'lchovlari	foot, inch	qarich, qadam	Inson tanasi va kundalik tajribaga tayangan tarixiy o'lchash usullarini aks ettiradi.	Kundalik tavsif, tarixiy-badiiy matn va milliy-madaniy tasvirlarda qo'llanish.

An'anaviy chiziqli o'lchov	yard	gaz	Muayyan tarixiy davr va amaliy ehtiyojlar asosida shakllangan, jamiyatda ma'lum vaqt davomida barqaror qo'llangan o'lchov birliklari.	Tarixiy matnlar, an'anaviy xo'jalik amaliyoti va tarjimada madaniy xususiyatni saqlash.
Masofa va fazoviy ko'lam	mile	qadam (kontekstga bog'liq)	Yo'l, harakat va masofa haqidagi tasavvurlar bilan bog'liq bo'lib, ularning zamonaviy qo'llanish darajasi ikki tilda bir xil emas.	Masofani ifodalash, baholash va ayrim kontekstlarda ko'chma ma'no hosil qilish.
Yer maydoniga oid an'anaviy o'lchov	-	tanob	An'anaviy dehqonchilik, yer o'lchash va tarixiy xo'jalik munosabatlari bilan bog'liq madaniy ma'lumotlarni saqlaydi.	Tarixiy va badiiy matnlarda davr muhiti, yer munosabatlari va agrar turmushni ifodalash.
Ko'chma va baholovchi ma'no	to go the extra mile	bir qarich yer / бир қарич ер	Dastlabki o'lchov ma'nosi saqlangan holda, u qo'shimcha sa'y-harakat, kichiklik, qadriyat yoki munosabat kabi mavhum mazmunlarni ifodalashga xizmat qiladi.	Baholash, ta'kidlash, obrazlilik va milliy-madaniy mazmunni kuchaytirish.

Izoh. Jadvalda keltirilgan birliklar ularning aniq metrologik qiymatini tenglashtirish uchun emas, balki ingliz va o'zbek tillarida o'lchov birliklarining zamonaviy, tarixiy, madaniy va diskursiv xususiyatlarini qiyosiy ko'rsatish maqsadida tanlangan.

8. O'lchov birligining kognitiv-diskursiv shakllanish jarayoni

Yuqorida ko'rib chiqilgan nazariy qarashlarni umumlashtirish o'lchov birligining shakllanishini fizik miqdordan bevosita lisoniy ifodaga o'tish tarzida emas, balki insonning borliqni idrok etishi, miqdoriy farqlarni anglash va ularni ijtimoiy mezonlar asosida tartibga solishi bilan bog'liq bosqichma-bosqich jarayon sifatida talqin qilish imkonini beradi. Kognitiv tilshunoslikda ma'no insonning sezgi va tana tajribasi, kategoriyalash faoliyati hamda konseptuallashtirish jarayonlari bilan uzviy bog'liq holda tushuntiriladi (Johnson, 1987; Lakoff, 1987; Langacker, 1987). Shu asosda tadqiqotimizda o'lchov birligining shakllanishi obyektiv borliqdan boshlanib, uning muayyan nutqiy vaziyatda qo'llanishigacha davom etadigan o'zaro bog'liq bosqichlar orqali izohlanadi.

Jarayonning boshlang'ich nuqtasi obyektiv borliqdagi miqdoriy xususiyatlar va ular o'rtasidagi farqlardir. Inson ushbu farqlarni avvalo sezgi va bevosita tajriba orqali idrok etadi. Keyingi bosqichda idrok qilingan belgilar qiyoslanib, katta-kichik, uzoq-yaqin, og'ir-yengil, oldin-keyin kabi munosabatlar ajratiladi. Takroriy qiyoslash natijasida muayyan miqdoriy belgilar inson tafakkurida barqarorlashib, kategoriyalar shaklida tizimlashadi. Kategoriyalash jarayonida barcha birliklar bir xil mavqega ega bo'lmasligi, ayrimlari esa kategoriya yadrosini tashkil etuvchi eng tipik birliklarga aylanishi mumkin (Rosch, 1978; Lakoff, 1987).

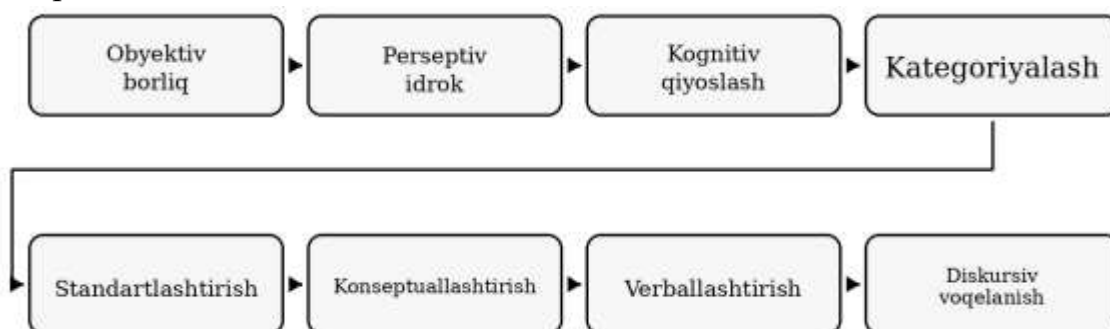
Miqdoriy munosabatlarning jamiyat hayotida muntazam qo'llanishi umumiy va takroran foydalanish mumkin bo'lgan o'lchov mezonlariga ehtiyoj tug'diradi. Standartlashtirish bosqichida ana shunday tayanch mezonlar ijtimoiy jihatdan tan olinib, amaliy o'lchash jarayonida barqaror qo'llana boshlaydi. Keyinchalik ular insonning mavjud bilimlari bilan bog'lanib, muayyan konseptual mazmun kasb etadi. Kognitiv grammatika nuqtai nazaridan lisoniy ma'no konseptual mazmunning shakl bilan birikishi orqali yuzaga chiqadi (Langacker, 1987). Til va bilim o'rtasidagi uzviy munosabat esa konseptual tuzilmalarning lisoniy vositalar orqali ifodalanishini tushuntirishda muhimdir (Kubryakova, 2004). Shu tariqa, verballashtirish bosqichida o'lchovga oid konseptual mazmun muayyan so'z, birikma yoki boshqa lisoniy vosita orqali ifodalanadi.

O'lchov birligining lisoniy shaklga ega bo'lishi uning semantik taraqqiyoti yakunlanganini anglatmaydi. Muayyan birlik turli nutqiy vaziyatlarda qo'llanar ekan, uning mazmunida kontekstga bog'liq qo'shimcha ma'nolar yuzaga kelishi mumkin. Freym semantikasi ham leksik ma'noni alohida so'z doirasida emas, balki u bilan bog'liq bilimlar va tipik vaziyatlar asosida tushunish zarurligini ko'rsatadi (Fillmore, 1982). Shuning uchun diskursiv voqelanish bosqichida o'lchov birligi ilmiy, tarixiy, badiiy, publitsistik yoki kundalik nutqda o'zining turli semantik va pragmatik imkoniyatlarini namoyon etadi.

Mazkur ketma-ketlikni qat'iy va bir yo'nalishli jarayon sifatida tushunish to'g'ri bo'lmaydi. Tilning tarixiy taraqqiyotida ayrim bosqichlar bir-biriga qayta ta'sir

ko'rsatishi, avvalgi ma'nolar yangicha talqin qilinishi yoki yangi diskursiv qo'llanishlar shakllanishi mumkin. Masalan, zamonaviy standart o'lchov birliklarining keng qo'llanishi an'anaviy birliklarning amaliy vazifasini cheklashi mumkin, biroq bu ularning tildan butunlay chiqib ketishini anglatmaydi. Ular tarixiy matn, frazeologiya, badiiy tasvir yoki milliy-madaniy mazmunni ifodalovchi birlik sifatida yashashda davom etadi. Demak, o'lchov birliklarining shakllanish va taraqqiyot jarayonida kognitiv, ijtimoiy-madaniy, lisoniy va diskursiv omillar o'zaro uzviy bog'liq holda namoyon bo'ladi.

Shu tariqa, quyida keltirilgan tahliliy ketma-ketlik o'lchov birligining obyektiv borliqdagi miqdoriy xususiyatdan boshlab, uning inson tafakkurida anglanishi, ijtimoiy mezon sifatida barqarorlashishi, lisoniy ifodaga ega bo'lishi va muayyan diskursda mazmunan voqelanishigacha bo'lgan jarayonni tizimli ravishda ko'rsatishga xizmat qiladi. Ushbu ketma-ketlik tadqiqot doirasida turli nazariy yondashuvlarning o'lchov birliklarini izohlashga oid imkoniyatlarini birlashtiruvchi tahliliy umumlashtirish sifatida qo'llanadi.

1-rasm. O'lchov birligining kognitiv-diskursiv shakllanish bosqichlari

Izoh. Ketma-ketlik kognitiv tilshunoslikdagi kategoriyalash, tana tajribasi, konseptuallashtirish va freym semantikasi haqidagi nazariy qarashlarni umumlashtirish asosida tadqiqot doirasida ishlab chiqilgan tahliliy sxemadir (Fillmore, 1982; Johnson, 1987; Lakoff, 1987; Langacker, 1987; Rosch, 1978).

9. Muhokama: nazariy ahamiyati va tadqiqot istiqbollari

Yuqorida tavsiflangan kognitiv-diskursiv jarayonning nazariy ahamiyati, avvalo, o'lchov birliklarining shakllanishida o'zaro bog'liq bo'lsa-da, mazmunan bir-biridan farq qiluvchi bosqichlarni ajratib ko'rsatish imkonini berishda namoyon bo'ladi. Idrok etish kategoriyalash bilan aynan bir jarayon emas, kategoriyalash esa standartlashtirishni to'liq anglatmaydi. Xuddi shuningdek, standartlashgan miqdoriy mezonning mavjudligi uning tilda qanday ifodalanishini avtomatik ravishda belgilamaydi, lisoniy ifoda esa muayyan birlikning turli nutqiy vaziyatlarda qanday mazmun kasb etishini oldindan belgilab bermaydi. Kognitiv tilshunoslikda konseptuallashtirish, kategoriyalash va lisoniy ifodalanish o'zaro aloqador, biroq turli darajalarda kechuvchi jarayonlar sifatida qaralishi ham mazkur fikrni asoslaydi (Lakoff, 1987; Langacker, 1987; Kubryakova, 2004).

Mazkur bosqichlarni nazariy jihatdan farqlash o'lchov birliklarini turli yo'nalishlarda chuqurroq tadqiq etish imkonini beradi. Jumladan, tarixiy tilshunoslik doirasida muayyan o'lchov mezonining qachon va qanday sharoitda umumiy me'yor sifatida shakllangani o'rganilishi mumkin. Kognitiv-semantik tahlil esa o'lchov birligining miqdoriy munosabatni qanday ifodalashi, uning qaysi semantik xususiyatlari muayyan kontekstda ustunlik kasb etishi hamda ko'chma ma'nolarning qanday yuzaga kelishini aniqlashga xizmat qiladi (Langacker, 2008). Freym semantikasi nuqtai nazaridan esa o'lchov birliklari bilan bog'liq tarixiy, ijtimoiy va madaniy bilimlarning muayyan nutqiy vaziyatda qanday namoyon bo'lishini kuzatish mumkin (Fillmore, 1982). Shu tariqa, o'lchov birligining shakllanishi va qo'llanishini bir necha o'zaro bog'liq bosqichlar asosida o'rganish turli lingvistik yondashuvlarning tadqiqot obyektidagi o'rnini aniqroq belgilashga imkon beradi.

Mazkur yondashuv tarjimashunoslik nuqtai nazaridan ham alohida ahamiyatga ega. O'lchov birligini bir tildan ikkinchi tilga o'girish har doim ham uning son qiymatini boshqa o'lchov tizimiga moslashtirish bilangina cheklanmaydi. Ilmiy va texnik matnlarda aniq miqdoriy moslik tarjimaning asosiy talablaridan biri bo'lsa, tarixiy yoki badiiy matnlarda o'lchov birligi davr muhiti, xalqning turmush tarzi, ijtimoiy munosabatlari yoki milliy-madaniy tasavvurlarini ham ifodalashi mumkin. Bunday vaziyatda an'anaviy birlikni zamonaviy metrik birlik bilan oddiy almashtirish uning tarixiy va madaniy mazmunining muayyan qismini yo'qotishga olib kelishi ehtimoldan xoli emas. Ayni paytda manba tilidagi birlikni hech qanday izohsiz saqlab qolish ham boshqa madaniyat vakili bo'lgan o'quvchining matnni tushunishini qiyinlashtirishi mumkin. Shu sabab tarjimada o'lchov birligining aynan qaysi xususiyati - aniq miqdoriy qiymati, konseptual mazmuni, tarixiy-madaniy axboroti yoki matndagi kommunikativ vazifasi - yetakchi ekanini aniqlash muhimdir. Bunday yondashuv tarjimada ekvivalentlikni faqat formal yoki son jihatidan moslik sifatida emas, balki ma'no va kommunikativ vazifaning saqlanishi nuqtai nazaridan ham baholash zarurligini ko'rsatadi (Wierzbicka, 1992; House, 2015).

O'lchov birliklarining kognitiv-diskursiv shakllanish jarayonini bosqichma-bosqich talqin qilish, shu bilan birga, ularning semantik taraqqiyoti qat'iy va bir yo'nalishli tarzda kechadi degan xulosani anglatmaydi. Aksincha, tarixiy taraqqiyot davomida ayrim jarayonlar bir-biriga ta'sir qilishi, ayrim bosqichlar esa vaqt jihatidan ustma-ust kelishi mumkin. Masalan, muayyan miqdoriy munosabatning konseptuallasuvi jamiyatda uning standartlashuviga ta'sir ko'rsatishi mumkin, takroriy nutqiy qo'llanish esa mavjud leksik ma'noning kengayishi yoki qayta talqin qilinishiga olib keladi. Shu jihatdan diskurs faqat shakllangan o'lchov ma'nosining namoyon bo'lish muhiti emas, balki uning keyingi semantik taraqqiyotiga ta'sir ko'rsatuvchi omillardan biri sifatida ham qaralishi lozim (Fillmore, 1982; Langacker, 2008).

Mazkur nazariy talqinning ayrim jihatlarini kelgusida empirik ma'lumotlar asosida yanada chuqurlashtirilishi zarur. Xususan, o'lchov birliklarining tarixiy taraqqiyotini diaxron manbalar asosida kuzatish, ularning korpuslarda uchrash chastotasi va qo'llanish kontekstlarini aniqlash, an'anaviy birliklarning lisoniy me'yor sifatida shakllanish tarixini o'rganish hamda turli avlod va ijtimoiy guruhlariga mansub til egalarining ularni qanday tushunishini tajribaviy usullar orqali tekshirish muhim ilmiy natijalar berishi mumkin. Ingliz va o'zbek tillari materiallarini yirik korpuslar asosida qiyoslash esa ayrim birliklarning qaysi diskurslarda faol saqlanib qolayotgani, qaysilarida tarixiy yoki ko'chma ma'no ustunlik qilayotgani va zamonaviy standart birliklar bilan ularning o'zaro munosabatini aniqroq belgilash imkonini beradi.

Nazarimizda, o'lchov birliklarini idrok, qiyoslash, kategoriyalash, standartlashtirish, konseptuallashtirish, verballashtirish va diskursda voqelanish jarayonlarining o'zaro aloqasi asosida o'rganish ularning faqat metrologik qiymatini emas, balki kognitiv, lisoniy va milliy-madaniy tabiatini yaxlit holda ochib berishga xizmat qiladi. Shu jihatdan mazkur yondashuv ingliz va o'zbek tillaridagi o'lchov birliklarini keyingi qiyosiy, korpus, tarjimashunoslik va diskursiv tadqiqotlarda o'rganish uchun nazariy asos vazifasini bajarishi mumkin.

Xulosa

O'lchov birliklarini kognitiv-lingvistik nuqtai nazardan o'rganish ularni faqat metrologik qiymat yoki leksik birlik sifatida tavsiflash bilan cheklanib qolmaslikni talab etadi. *Meter, mile, inch, qarich, qadam, gaz, tanob* kabi birliklar muayyan miqdorning oddiy nomi emas, balki insonning borliqdagi miqdoriy farqlarni idrok etishi, qiyoslashi, kategoriyalashi va ularni muayyan o'lchov mezonlari asosida tartibga solishi natijasida shakllangan lisoniy vositalardir. Shu jihatdan o'lchov birliklarining mazmunida aniq miqdoriy qiymat bilan bir qatorda inson tajribasi, tarixiy taraqqiyot va milliy-madaniy tasavvurlar ham o'z aksini topadi.

Tadqiqot davomida o'lchov birligining shakllanishini obyektiv borliq → perseptiv idrok → kognitiv qiyoslash → kategoriyalash → standartlashtirish → konseptuallashtirish → verballashtirish → diskursiv voqelanish tarzidagi o'zaro bog'liq jarayonlar asosida talqin qilish maqsadga muvofiqligi aniqlandi. Mazkur ketma-ketlik o'lchov birligi miqdoriy bilishning boshlang'ich nuqtasi emas, balki insonning miqdorni anglash, tartibga solish va lisoniy ifodalash faoliyati natijasida shakllanishini ko'rsatadi. Bunda standartlashtirish birlikning jamiyat tomonidan umumiy o'lchov mezon sifatida qabul qilinishiga xizmat qilsa, verballashtirish uning muayyan lisoniy shaklda mustahkamlanishini ta'minlaydi. Diskursiv qo'llanish esa shakllangan birlikning turli kommunikativ vaziyatlarda yangi semantik imkoniyatlar kasb etishiga sharoit yaratadi.

O'lchov birligi tilda barqarorlashgach, uning qo'llanish doirasi dastlabki metrologik vazifasi bilan cheklanib qolmaydi. Muayyan kontekstda uning aniq

miqdoriy ma'nosi saqlanishi, ikkinchi darajaga tushishi yoki ko'chma va baholovchi mazmun bilan boyishi mumkin. Masalan, ingliz tilidagi *to go the extra mile* birikmasida *mile* aniq masofani ifodalashdan tashqari, qo'shimcha sa'y-harakat va belgilangan me'yordan ortiq harakat qilish ma'nosini bildiradi. O'zbek tilidagi *bir qarich yer* ifodasida esa *qarich*ning dastlabki o'lchov ma'nosi kichiklik, cheklangan makon va ayrim kontekstlarda yerga bo'lgan qadriyat munosabatini ifodalash uchun semantik asos bo'lib xizmat qiladi. Bunday holatlar o'lchov birliklarining bevosita miqdoriy ma'nodan ko'chma, baholovchi va madaniy mazmunlarga kengayish imkoniyatiga ega ekanini ko'rsatadi.

Nazarimizda, o'lchov birliklarining kognitiv-diskursiv xususiyatini aynan shu jarayonlar o'zaro bog'liqligida o'rganish ularning metrologik, lisoniy va milliy-madaniy tabiatini yaxlit tarzda ochib berish imkonini beradi. Ingliz va o'zbek tillari materiallarining qiyosiy tahlili esa o'lchashga bo'lgan umumiy kognitiv ehtiyoj bilan uni lisoniy va madaniy jihatdan ifodalash usullari o'rtasidagi umumiylik hamda farqlarni aniqlashga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Fillmore, C. J. (1982). Frame semantics. In The Linguistic Society of Korea (Ed.), *Linguistics in the morning calm* (pp. 111-137). Hanshin Publishing Company.
2. Johnson, M. (1987). *The body in the mind: The bodily basis of meaning, imagination, and reason*. University of Chicago Press.
3. Kubryakova, E. S. (2004). *Yazyk i znanie: Na puti polucheniya znaniy o yazyke: Chasti rechi s kognitivnoy tochi zreniya. Rol yazyka v poznanii mira. Yazyki slavyanskoy kultury*.
4. Lakoff, G. (1987). *Women, fire, and dangerous things: What categories reveal about the mind*. University of Chicago Press.
5. Langacker, R. W. (1987). *Foundations of cognitive grammar: Vol. 1. Theoretical prerequisites*. Stanford University Press.
6. Rosch, E. (1978). Principles of categorization. In E. Rosch & B. B. Lloyd (Eds.), *Cognition and categorization* (pp. 27-48). Lawrence Erlbaum Associates.
7. Croft, W., & Cruse, D. A. (2004). *Cognitive linguistics*. Cambridge University Press.
8. Evans, V., & Green, M. (2006). *Cognitive linguistics: An introduction*. Edinburgh University Press.
9. Fillmore, C. J. (1982). Frame semantics. In The Linguistic Society of Korea (Ed.), *Linguistics in the morning calm* (pp. 111-137). Hanshin Publishing Company.
10. Geeraerts, D. (2010). *Theories of lexical semantics*. Oxford University Press.
11. Kövecses, Z. (2010). *Metaphor: A practical introduction* (2nd ed.). Oxford University Press.

12. Kubryakova, E. S. (2004). Yazyk i znanie: Na puti polucheniya znanii o yazyke. Yazyki Slavyanskoi Kultury.
13. Lakoff, G. (1987). Women, fire, and dangerous things: What categories reveal about the mind. University of Chicago Press.
14. Lakoff, G., & Johnson, M. (1980). Metaphors we live by. University of Chicago Press.
15. Langacker, R. W. (1987). Foundations of cognitive grammar (Vol. 1). Stanford University Press.
16. Rosch, E. (1978). Principles of categorization. In E. Rosch & B. B. Lloyd (Eds.), Cognition and categorization (pp. 27-48). Lawrence Erlbaum Associates.
17. Talmy, L. (2000). Toward a cognitive semantics (Vol. 1: Concept structuring systems). MIT Press.
18. Taylor, J. R. (2003). Linguistic categorization (3rd ed.). Oxford University Press.
19. Ungerer, F., & Schmid, H.-J. (2006). An introduction to cognitive linguistics (2nd ed.). Pearson Longman.
20. Wierzbicka, A. (1992). Semantics, culture, and cognition: Universal human concepts in culture-specific configurations. Oxford University Press.